

Dr. Öğr. Üyesi
Efe DURMUŞ

Harran Üniversitesi Fen-
Edebiyat Fakültesi Tarih
Bölümü efedurmus@harran.
edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8801-5199>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied
14/06/2020

Kabul edildi.
Accepted
20/06/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.753098>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Ortaçağ'da Harran

Harran in the Middle Ages

Öz

İlkçağ'dan beri tarihi kayıtlarda adı geçen Harran, büyük medeniyetlere ev sahipliği yapmış bir şehirdir. Cazibe merkezi olması bakımından defalarca farklı millet ve devletlerin istilasına uğramıştır. Harran, ortaçağın süper gücü sayılan Roma ve Sasani imparatorlukları arasındaki rekabetin cereyan ettiği bölgede bulunması, Arap yerleşimcilerine ev sahipliği yapması ve İslam-Bizans mücadelesinde askeri bir üs olarak kullanılmasıyla tarihi kayıtlarda gittikçe belirgin bir yer edinmiştir. Bu çalışmada ortaçağda Güneydoğu Anadolu üzerinde hakimiyet kuran devletlerin kronolojik olarak Harran'daki siyasi rolleri ve etkileriyle birlikte Harran'ın tarihteki yeri ve öneminin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yakındoğu, Urfa, Harran, Mezopotamya

Abstract

Harran, mentioned in the historical records since the primeval era, is a city that has hosted great civilizations. It was invaded many times by different nations and states as it was a center of attention. Harran gained a prominent place in the historical records as it was situated in the region where existed a rival between the super powers of medieval ages that are Roman and Sassanian empires, as it hosted Arab settlers, and as it was used as a military base during the Islam-Byzantine conflict. In this study, it is aimed to uncover the political roles and effects of the states that dominated Southeast Anatolia in the medieval ages on Harran chronologically and also to determine the place and importance of Harran in history.

Key words: Near East, Urfa, Harran, Mesopotamia

ATIF: DURMUŞ Efe, "Ortaçağ'da Harran", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 6/2 (Haziran 2020), s. (558-575)

CITE: DURMUŞ Efe, "Harran in the Middle Ages", **Journal of History and Future**, 6/2 (June 2020), pp. (558-575)

Giriş

Arkeolojik kazılarda M.Ö. 6000 tarihine kadar buluntulara rastlanan Harran'dan, ilk defa M.Ö. 2000 başlarına ait Kültepe ve Mari tabletlerinde bahsedilir. M.Ö.3000-1200 yıllarında Tunç çağı dediğimiz devrede özellikle M.Ö. 2500 yıllarından sonra Harran Ebla krallığının hakimiyeti altındadır. Ebla krallığının merkezi Tell-Mardikh'de yapılan arkeolojik kazılar sonucu elde edilen çivi yazılı tabletlerde Harran'ın Zugalum adındaki bir kraliçe tarafından yönetilmiş olduğu anlaşılmaktadır.¹

M.Ö. 2000 yılının sonlarında bu bölgeye Aramiler göç etmişler ve yerli halkla karışarak bölgede Arami kültürünü hakim kılmışlardır. Bu dönemde Harran, Carrhae adıyla Hz. İbrahim'in dininde kaldıkları iddia edilen Sabîilerin memleketi olarak meşhurdur. Hatta bir rivayete göre Hz. Nuh döneminde gerçekleşen Büyük Tufan'dan sonra kurulan ilk şehirdir.²

M.Ö 1500-1400'lü yıllarda tarih sahnesinde iki büyük krallık görülmektedir. Bunlar Huri ve Mitanni krallıklarıdır. Hurri krallığı Diyarbakır'da, Mitanni Krallığı ise Harran, Urfa, Halep ve Antakya'ya kadar yerlerde hüküm sürdü.³

M.Ö. 1000'li yıllarda Urfa Arap yarımadası kökenli Aramî göçüyle karşılaştı. Bu yoğun göç nüfusu Aramilerin Bit-Adini adıyla bir krallık kurmasına neden olmuştur. Aramiler bu dönemde büyük kentlere akınlar yaptılar. I.Adad Nirari (M.Ö.1305-1275)'nin, oğlu I.Şattura ile yaptığı mücadeleyi kazanarak Hanigalbat'ı (Urfa bölgesi) vassal statüsüne sokmuş, oğlu Wasaşatta'nın isyanı üzerine bölgeye yeniden gelerek Harran başta olmak üzere Orta Fırat bölgesini ele geçirmiştir.⁴

M.Ö. 932-912 yıllarında hüküm süren Asur-dan zamanında Asur devleti kuvvet kazandı. Asur-nasr-pal ve oğlu III.Salmanasar devirlerinde (M.Ö. 883-824) 857 yılında Harran bölgesi kesin olarak Asur devletine bağlandı.⁵

Son Asur kralı II. Uballit'in M.Ö. 609 yılında devletinin başkenti olarak kullandığı Harran, II. Babil devletinin işgaline uğradı. Bölge genel olarak M.Ö. 605-550 yıllarında Babil hakimiyetinde kalmıştır.

Medler ve daha sonra Persler zamanında Harran, İranlıların eline geçti. M.Ö.334 yılında küçük bir orduyla (30.000 piyade, 5000 süvari ve 160 gemi) Asya seferini başlatan

-
- 1 Bahattin Çelik, *Arkeolojide Urfa*, (Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müd. Yay., 2008), 91-92.
 - 2 Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya) İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, Ter., Dr. Adnan Eskikurt-Doç.Dr. Cengiz Tomar,(Yeditepe Yay., 2015), 145.
 - 3 Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark II, En Eski Çağlardan Ahamenid'ler İstilasına Kadar*,(1987), 265.
 - 4 Aynur Özfirat, *Eskiçağ'da Harran*, Arkeoloji ve Sanat Yay., 2.baskı, (2005), 40.
 - 5 Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., (1960),6-11.; Eva Cancik-Kirschbaum, *Asurlular (Tarih, Toplum, Kültür)*, Çev. Aslı Yarbaş, İlya İzmir Yayınevi, (2004), 123.

Büyük İskender, Pers hükümdarı III.Darius'u yenilgiye uğrattıktan sonra M.Ö. 331 yılında Fırat'ı geçerek bölgeden ayrıldı. Büyük İskender'in bölgede yaptığı tasarruflardan biri de Makedonyalıları Harran'da iskan etmiş olmasıdır.⁶

İskender imparatorluğunun parçalanmasından sonra generalleri arasında iktidar için çetin mücadeleler başladı. Selevkoslar devletinin başkenti Antakya olmuştu. Bununla beraber Akeniz'e açılan ticret yollarını da işgal etmişti. Bu sebeple Harran, başkenti Antakya olan Selevkoslar hakimiyetinde kaldı. Selevkoslar, daha sonra Roma ve Bizans dönemlerinde Helenizm kültürü etkin bir durumdadır. Fakat Helenizm kültürü etkisinde Harran'ın Samî halkları, eski Grek ilim ve bilgilerini Müslüman Araplara taşımakla dünya medeniyetine büyük katkılar gerçekleştirmiştir.⁷ M.Ö. 137 yılından sonra bu bölge İran'da kurulan Arsakidlerin (Partların) eline geçti. Bu sırada Urfa'da Osrhoene Krallığı kuruldu.⁸

Roma imparatoru Pompeius (M.Ö. 106-48) devrinde el-Cezire bölgesinde Romalılarla Partlar arasında nüfuz mücadelesi başladı. Pompeius'un bölgeye gönderdiği kumandanı Afranius güç duruma düşüncü Harran halkının yardımıyla kurtuldu. Bundan sonra Partlarla Romalılar arasında Harran yakınlarında M.Ö. 53 yılında bir savaş oldu. Romalılar büyük bir bozguna uğradılar. Bölge yeniden Partların hakimiyetine girdi. Bunu takibeden yıllarda el-Cezire bölgesi iki taraf arasında devamlı mücadele alanı oldu.

M.S.163-164 yıllarında Lucius Verus zamanında Partlarla Romalılar arasında yapılan savaşlar, bölgenin Romalılara bağlanmasıyla sonuçlandı. M.S. 217 yılında Roma imparatoru Caracalla, Partlara karşı sefere çıktığı sırada, Harran'daki Ay (Sin) mabedini ziyaret etmek istedi. Urfa'dan Harran'a giderken Nisan ayında subayları tarafından öldürüldü.

Bu sırada İran'da Partların yerine Sasani hanedanı işbaşına geçmişti. İran'daki karışıklıklardan istifade eden Romalılar bir ara yine Harran bölgesine hakim oldular. İlk Sasani kirasası Erdeşir MS.238 yılında Harran bölgesini geri aldı.

Romalıların hakim olduğu dönemde Urfa'ya Edessa Krallığından sembolik bir kral atanmıştır. Roma imparatoru III. Gordianus, X.Abgar Frahad'ın (M.S.240-242) hakimiyetini kabul ederek onun Urfa'da hakimiyetini tanımıştır. Fakat Harran'ın İranlı I.Şapur (241-272) tarafından istila edilmesi üzerine III.Gordianus Mezopotamya'ya sefer düzenler. Romalılar Harran'da zafer kazanırlar. Roma imparatoru III. Gordianus, el-Cezire bölgesine gelerek yeniden Harran'ı Roma'ya bağladı. Bu zaferin ardından bölgede Romalıların hakimiyeti tekrar tesis edilerek idari bir düzenleme yapılmıştır. M.S. 243 yılında Urfa'ya bir Romalı genel vali ve iki askeri yönetici atanır. Böylece M.Ö.132 yılında kurulmuş olan Osrhoene krallığı M.S. 244'te yıkılmış olur. Daha sonra Sasanilerin başkenti Medain üzerine yürürken Marcus Julius Philippius tarafından MS.244 yılında öldürüldü. Yeni imparator Sasanilerle

6 V. Diakov-S. Kovalev, İlkçağ Tarihi 1, Ortadoğu, Uzakdoğu, Eski Yunan, Çev. Özdemir İnce, V Yay., (1987),474, 476.; Abdullah Ekinci-Kazım Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlı'ya Urfa Tarihi*, (Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yay., 2008), 25.

7 Hilmi Ziya Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, (1935), 7.

8 V. Diakov-S. Kovalev, İlkçağ Tarihi 1, 481, 489.; Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, 12-21.

Fırat nehrini iki taraf arasında sınır kabul etti. Fakat yerli halkın tepkisi üzerine Harran bölgesinde Roma hakimiyeti devam etti.⁹

M.S.260 yılında I. Şapur Urfa'yı kuşatıp Roma imparatoru Valerionus'u esir alır. Bunun üzerine Roma generali Kallistos anib bir baskınla Şapur'un haremını ele geçirir. İran'a dönmek zorunda kalan Şapur, Urfa'ya Romalılardan aldığı bütün altınları vermek zorunda kalır. Antakya'dan geri çekilmekte olan İran ordusu Odaenathos idaresindeki ordu tarafından büyük bir zayıyata uğratılır. Odaenathos Fırat'ı geçerek yeniden muhasara edilmiş olan Urfa'ya yardım ederken Harran'ı da İranlıların elinden kurtarmıştır.¹⁰

Bu devrede Suriye'de başkenti Tedmür (Palmira) olan bir Arap devleti kuruldu. Roma'ya bağlı olan bu devletin kralı Uzeyne (Odaenathos) Romalılara yardım etti. Fırat'ı geçerek Harran ve Nusaybin'i Sasanilerin elinden aldı. Uzeyne ölünce yerine karısı Zeynep (Zenobya) geçti. Zenobya zamanında çok kuvvetlenen Tedmür devletinden korkan imparator Aurelianus M.S. 273 yılında bu devlete son vererek Tedmür'ü tahrip etti. Bunun ardından Harran bölgesi yeniden Sasanilerin eline geçti. Marcus Aurelius tahta çıkınca Sasanilere karşı savaşa girişti. Mezopotamya'yı işgal ederek Medain'e kadar ilerledi. Onun bu sefer sırasında ölmesi üzerine yerine geçen Namerianus, Mezopotamya'nın İranlılarda kalması şartıyla II. Behram (MS.277-294) ile anlaştı. Behram'dan sonra tahta çıkan Narseh 296 yılında Romalılara karşı sefere çıktı. Rakka ile Harran arasında Romalıları yendi. Fakat imparator Diokletian'ın bizzat savaş alanına gelmesi üzerine Narseh yenildi. 297 yılında Mezopotamya'nın büyük bir kısmı Romalılara kaldı. İki taraf arasında 40 yıllık bir barış antlaşması imzalandı.¹¹

MS.297 yılındaki anlaşmadan sonraki bir buçuk asırlık devrede Harran bölgesinin durumunda bir değişiklik olmadı. Anuşirvan'ın babası Kavad, Sasani imparatorluğunun başına geçince, Harran bölgesine kadar geldi. Fakat şehri alamadı. Bundan sonra Anuşirvan devrinde de bölge iki taraf arasında kanlı mücadelelere sahne oldu ve devamlı tahribata uğradı. Son büyük Sasani hükümdarı olan Hüsrev Perviz zamanında (591-628) el-Cezire, Şam (Suriye), Mısır ve Anadolu, İran orduları tarafından işgal edildi. Kuran-ı Kerim'de de sözü edilen bu İran istilasını, Bizans devletinin kurucusu sayılan Heraklios tarafından durduruldu. 622 yılında İranlılara karşı harekete geçen Heraklios bütün işgal edilen yerleri kurtardıktan sonra 627 yılında Sasanileri Ninova yakınında yendi.¹²

Cezîre'yeİslâm öncesi dönemden itibaren genelde Kuzey Arabistan menşeli Adnânî soyuna mensup Mudar ve Rebîa kabileleri gelip yerleşmişlerdir. burayı yurt edinen Arap kabilelerinin adlarına nispetle Diyâr-ı Mudar denilmiştir. Diyar-ı Mudar'ın merkezi ise Harran olmuştur.¹³

9 Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, 22-23.; Ekinci-Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlı'ya Urfa Tarihi*, 40.

10 Ekinci-Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlı'ya Urfa Tarihi*, 44-45.; Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, 24.

11 Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, 24.; Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., (1993), 7.

12 Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, 7.8.

13 Adem Apak, "Fetihten Emevilerin Sonuna Kadar Harran", *I. Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe*

H.19/M.640 tarihinde İyaz b. Ganem, Rakka'dan sonra Harran'a geldi. Fakat öncesinde Harran'ı kuşatmak üzere Safvan b. El-Muattal ile Habib b. Mesleme'yi bir miktar asker ile sevk etmişti. Harran halkı şehrin kapılarını kapatarak İyaz'dan başkasına açmayacaklarını söylediler. Bunun üzerine İyaz b. Ganem Harran'a geldi. Harranlılar önce Ruha'ya gitmesini ve bu şehirle yapacağı anlaşmaya kendilerinin de uyacaklarını belirttiler. Bu yüzden önce Urfa ile anlaşma yapan İyaz daha sonra Harran'ı aynı sulh şartlarıyla fethetti. Böylelikle H.19 (M.640) senesinde İyaz b. Ganem, Hz. Ömer'in emriyle Irak'tan el-Cezire'ye hareketi Harran ve el-Cezire'nin diğer kısımlarının fethiyle tamamlanmış oldu.¹⁴

4 halife döneminden sonra iktidarı ele geçiren Emevi Hanedanlığı döneminde de Harran el-Cezire bölgesindeki önemini korumuştur. Muaviye'nin halifeliği döneminde herhangi ciddi bir durumla karşılaşmamıştır. Ancak kendisinden sonra oğlu Yezid ve II. Muaviye dönemlerinde Arap kabilelerin isyanları görülmüştür. Emeviler Yezid'in ölümünden sonra II. Muaviye b. Yezid'i başa geçirdiler. M.683 yılında Harran'daki Kayslılar, II. Muaviye'ye isyan etmişlerdi.¹⁵

H.90/M.709 yılında Emevi halifesi Velid tarafından kardeşi Melseme b. Abdulmelik'e el-Cezire valiliğine tayin edilmiştir. Mesleme b. Abdulmelik de eyaletin merkezini Kinnesrin'den Harran'a taşıdı. Burada bir saray yaptırdı. Ömer b. Abdulaziz H.100/M.718 yılında Mesleme'yi el-Cezire valiliğinden alarak yerine Kays kabilesinden Ömer b. Hübeyret el-Fezari'yi tayin etti.

H.114/M.732 yılında Emevi halifesi olan Hişam b. Abdulmelik, el-Cezire bölgesine II. Mervan'ı vali tayin etti. Mervan'ın vilayet merkezi Harran'dı. Mervan Müslümanların, Hıristiyanların ve putperestlerin beraber yaşadığı Harran'da 10 milyon dirhem sarfederek bir hükümet sarayı yaptırdı. Şehrin büyük camisini yeniledi. Bölgede kanallar açarak ziraat ve ticareti artırdı. Onun devrinde el-Cezire ve Harran, en parlak devrini yaşadı. Devletin en çok vergi ödeyen vilayeti haline geldi.

I.Mervan'ın (gayri-meşru oğlundan) torunu ve Kafkasları Emeviler adına fetheden general olan II. Mervan'dı. Mervan Şam'da iken Yezid'i amcası Velid'e karşı isyan etmemeye nasihat etmiş ama Yezid bu nasihate uymamıştı. Mervan'ın oğlu Anadolu'ya yapılan bir yaz ganimet toplama akın hücumundan geri döndüğü zaman Irak ve civarının büyük bir keşmekeş içinde bulunduğunu gördü. Asayiş ve barışı sağlamak hedefiyle Harran'ı ele geçirip orada yerleşti. Oradan babası Mervan'a bu karışık durumu anlatan ve ondan Velid'in öldürülmesinin öcünü almasını isteyen bir mektup gönderdi. Bu sırada

Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu, 28-30 Haziran 2006, C.I, (2006): 30., Ramazan Şeşen, Harran Tarihi, 9.

- 14 İbnü'l-Esir, *El-Kamil fi't-Tarih Tercümesi*, Çev. A. Özaydın, C.II, Bahar Yay., (1988), 486-489.; el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Bıldân*, Çev., Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yay., (2002), 251.; Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyât (Halife b. Hayyat Tarihi)*, Çev., Abdulhalik Bakır, (2001), 171.; İmam Şibli, *Hazreti Ömer*, çev., Fatih Güngör-Beyhan Demirci, M.Sait Konar, Timaş Yay., İstanbul 2004, 182-183.; Hasan Açıanal, *Urfa Tarihi (M.Ö. 2000-M.S. 1400)*, Şurkav Yayınları-17, Ankara 1997, 52.; Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, 55.
- 15 Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükutu*, Çev. Fikret Işıltan, Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1963, 80.; Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, 105.

III. Yezid (M.744) Mervan'ın hareketlerini yakından izletmekteydi. Mervan'a bir mektup yazarak uzlaştırıcı şartlar teklif etti. İsyan etmek için ordu toplamış olan Mervân bunları, yani ordusunun çekirdeğini teşkil eden El-cezire Kayşlıları ile birlikte Harran'a kadar götürdü ve orada serbest bıraktı. Kendisi ise özellikle bir zamanlar Abdülmelik devrinde babasının emrine verilmiş olan bütün Elcezire, Musul, Ermeniye ve Azerbaycan bölgesini kendisine bırakmaya hazır olmasından dolayı III. Yezid'e bi'at etmeyi münasip görerek Harran'da kaldı.¹⁶

II. Mervan'ın Emevi hükümdarı olduğu zamanda (H.127-132/M.744-750) Harran, Emevi Devletinin başkenti oldu. Bu yıllarda devlet bir taraftan kabileler arasındaki rekabetler diğer taraftan iç ve dış düşmanlarla uğraşmak zorunda kaldı. Emevi devletinin sonunu getiren Abbasiler olmuştu. II. Mervan 12000 kişilik bir ordunun başında Harran'dan onlara karşı yürüdü. Büyük Zap ırmağı kenarında iki taraf arasında H.132/M.750 tarihinde yapılan büyük savaşta Mervan, Abbasi kuvvetlerine yenildi. Bunun sonucu olarak Harran, Abbasi orduları tarafından işgal edildi. Mervan'ın yaptırdığı saray yıkıldı.¹⁷

Harran, Abbasi orduları tarafından zapt edildikten sonra ordu komutanı Abdullah b. Ali, el-Cezire bölgesine Musa b. K'ab'ı vali tayin etti. Fakat Abdullah b. Ali'nin Dımaşk'a dönmesi üzerine, el-Cezire halkı Emeviler tarafına geçtiler. Harran'da 3000 kişilik bir süvari birliğinin başına geçen II. Mervan'ın naibi İshak b. Müslim el-Ukaylî, Harran'daki Abbasi valisi Musa b. K'ab'ı kuşattı. Bunun üzerine Abbasi halifesi Ebu'l-Abbas el-Seffah, bölgenin itaate alınması için kardeşi Ebu Cafer el-Mansur'u görevlendirdi. Bu sırada II. Mervan'ın Mısır'da öldürüldüğünün kesinleşmesi üzerine, Harran halkı Abbasilerin hakimiyetini tanıdı. Seffah, el-Cezire valiliğine kardeşi Ebu Cafer el-Mansur'u tayin etti. O da bu bölgede kendisine vekalet etmesi için Mukatil b. Hakem el-Akki'yi Harran'a gönderdi.¹⁸

H.136/M.754 yılında Seffah ölünce yerine kardeşi Ebu Cafer el-Mansur Abbasi halifesi oldu. Abdullah b. Ali ise Seffah'ın kendisini veliahd tayin ettiğini iddia ederek el-Cezire bölgesinde isyan etti. Mukatil el-Akki tarafından müdafaa edilen Harran'ı kırk gün kuşattı. Mukatil'e aman vererek şehri ele geçirdi. Bunun üzerine el-Mansur bölgeye Ebu Müslüm el-Horasani kumandasında bir ordu gönderdi. İki taraf arasında beş ay süren savaştan sonra, Abdullah b. Ali yenilerek Basra'ya kaçtı. Ebu Cafer el-Mansur bu isyan neticesinde Harran hariç Urfa ve çevresindeki şehir surlarını yıktırıştır. ¹⁹Böylece Harran'da Abbasi hakimiyeti tesis edilmiş oldu.

16 Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükutu*, 178.

17 Bahriye Üçok, *İslam Tarihi Emeviler-Abbasiler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay. Ankara 1968, 77.; Adem Apak, "Fetihten Emevilerin Sonuna Kadar Harran", 39-40.; Besim Darkot, "Harran", İA., C.5/1:300.; Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, 11.; Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükutu*, 180.

18 Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, 11-12.; Adem Apak, "Fetihten Emevilerin Sonuna Kadar Harran", 49-50.

19 Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyât*, 517.; Ekinci-Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlı'ya Urfa Tarihi*, 72.

Harran'ın su ihtiyacını karşılamak için Abbasi halifesi Harun el-Reşid devrinde Cüllab suyundan şehre gelen kanal tamir ettirildi. Harun el-Reşid H.193/M.809 yılında ölünce yerine oğlu el-Emin halife oldu. El-Cezire valiliğine Huzeyme b Hazım'ı tayin etti. Me'mun H.198/M.814 yılında iktidarı ele geçirdiği sırada el-Cezire valiliğinde Huzeyme b. Hazım bulunuyordu. Me'mun onun yerine en büyük kumandanı Tahir b. El-Hüseyin'i tayin etti. H.205/M.820 yılında Tahir'i Horasan'a tayin edince oğlu Abdullah'ı el-Cezire valisi yaptı. Bu sırada el-Cezire bölgesinde Nasr b. Şebes isyanı oldu. Abdullah b. Tahir bu isyanı bastırmayı başardı.²⁰

Abbasi hakimiyetinde dini hoşgörü özellikle mazisinde Pagan inançlar olan Harran halkı için gösterilmemiştir. Harun Reşid döneminde sıkı takiplere maruz kalan Harranlılar genellikle memurlara rüşvet vererek kurtulmayı tercih etmişlerdi. Fakat 830 yılında Abbasi halifesi Me'mun, Harran ahalisini ya Müslüman olmak veya ehli kitap dinlerinden birini seçmek ya da öldürülmek şıkları arasından birini seçmeye zorlayınca Harranlılar kendilerini Sabii olarak göstererek imhadan kurtulmuşlardı. Yine de “*Abbasî halife ve idarecileri ilim ve kültürel hayatın gelişmesine büyük özen göstermişlerdi. Saraylarını âlim ve edebiyatçılara açmışlar ve onlara maddî ve manevî desteklerini vermişlerdir. Bu dönemde İslâm'a girmiş İran, Hint, Süryanî ve Yunan asıllı insanlar ilmî ve kültürel birikimlerini Arapçaya tercüme ederek İslâm kültür hayatının canlanmasına vesile olmuşlardır. el-Cezîre bölgesinde Urfa, Harran ve Nusaybin okullarında Süryanî ve Sabiî asıllı alimler eski Yunan felsefe ve ilimlerini Arapçaya tercüme ederek İslam medeniyet hayatına büyük katkılar yapmışlardır. Bu gelişmelerin sonucunda Abbasiler zamanında Arap kültürü bölgede baskın kültür haline gelmiş ve bölge Araplaşmıştır. Çeşitli medeniyet ve kültürün kaynaşması neticesinde Müslüman Arap kültürü yeni bir boyut kazanmıştı. Diğer yandan İslamî fetihler zirve noktasına ulaşmış, Müslüman halklar heyecan devresinden sükûnet devresine geçmiş ve daha çok ilim ve ümranla uğraşmaya başlamışlardı. Bu siyasî ve kültürel ortam Harran bölgesinde edebiyat ve şiir hayatının gelişmesine vesile olmuştu*”.²¹

Abbasi hakimiyeti boyunca Harran ve el-Cezire bölgesi merkezi otoritenin zayıfladığı durumlarda sürekli isyan halinde olmuştur. Abbasi hakimiyetinin son dönemlerinde bir ara Mısır'daki Tolunoğulları devletine bağlandığı olmuştur. Harran'da Ahmed b. Tolun'un kumandanlarından İbn Cebgüye (Yabgu-oğlu) görev yapmıştır.

9.yüzyılın sonlarına doğru Halep ve Musul'un bölgedeki önemi artmıştı. Bu dönemdeki zayıf Abbasi halifeleri devrinde Harran, Tolunoğulları ile Sacoğulları arasında mücadele alanı oldu. İslam dünyasındaki siyasi parçalanmadan yararlanan Bizans'ın bölge üzerindeki baskısı artmıştı. Harran hiçbir zaman Bizans hakimiyetine girmedi ise de Urfa ve civarının düşman işgaline uğraması Harran'ın bir çember içinde kalmasına neden oldu.

20 Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, 136-137,140.; Hakkı Dursun Yıldız, “Abbasiler Devrinde Urfa ve Çevresi”, *Makaleler*, C.3, Yay. Haz., E.Semih Yalçın, Selçuk Duman, Berikan Yay., Ankara (2007):393-394.; Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, 12-13.

21 Bkz. Ahmet Aslan, “Abbasilerin İlk Döneminde Harran (Diyâr-I Mudar)'da Edebiyat Çevresi ve Dönemin En Meşhur Üç Şairi”, *Şanlıurfa: I. Uluslararası İslâm Tarihi ve Medeniyetinde Harran Sempozyumu (5-6-7 Mayıs 2017) Tebliğler*, (2017).

Musul-Haleb bölgesindeki Hamdaniler beyliği ortaya çıktıktan sonra 937 yılında Seyfüddevle el-Hamdani Diyar-ı Mudar'a hakim oldu. Bundan sonra Harran Seyfüddevle ile kardeşi Musul sahibi Nasırüddevle arasında sık sık el değiştirdi. Fakat sonunda 959 yılında kesin olarak Haleb hükümdarı Seyfüddevle'ye bağlandı. Harran'da onu temsilen naibi olarak Hibetullah b. Nasırüddevle bulunuyordu. 963 yılında Harran halkı naib Hibetullah'ın tüccarlara haksız vergiler koymasına isyan etti. İsyana patlak verdiği sırada Hibetullah, Halep'te amcası Seyfüddevle'nin yanında bulunuyordu. Onun verdiği kuvvetlerle gelip Harran'ı iki ay kuşattı. Fakat başarısızlığa uğradı. Amcasından yardım istedi. Bunun üzerine Seyfüddevle şehir önüne gelerek Harranlılarla müzakereler yaptı. Muhasara sırasında şehirde yanan kısımların ve diğer zararların tazmin edileceğini şehir halkına vaat etti. Halk bunun üzerine şehri Seyfüddevle'ye teslim ettiler. Seyfüddevle şehre yeni bir vali tayin ederek Haleb'e döndü. Dönerken yolda baygınlık geçirdi. öldüğüne dair söylentiler yayılınca Hibetullah Harran'a döndü. Şehre girerek halktan kendisine bağlılık yemini aldı. Seyfüddevle iyileşince durumu öğrendi. Memlûku Neca'yı bir birliğin başında Harran'a gönderdi. Hibetullah ve Harran halkı ona karşı koydular. Fakat sonunda Neca şehri teslim olmaya mecbur etti. Hibetullah Erzen'e kaçtı. Neca şehre girince beş gün içinde halktan ve tüccarlardan 1.000.000 (milyon) dirhem tahsil etti. Halk ellerindeki malları yok pahasına satarak fakir hale düştüler. Neca, Harran'ı valisiz, başıboş bırakarak Meyyafarikin taraflarına gitti. Bunu fırsat bilen hırsız ve haydutlar Harran'a musallat oldular. Seyfüddevle Harran'a yeni bir vali atadı. Bundan sonra 970 yılına kadar Harran, Seyfüddevle'nin ve yerine geçen oğlu Sa'düddevle'nin naipleri tarafından idare edildi.²²

967 yılında Ebu Tağlib Fadlullah el-Gazanfer babası Nasırüddevle'yi tahttan indirerek Musul Hamdanilerinin başına geçmişti. 970 yılında Ebu Tağlib Harran üzerine yürüyerek şehri kuşattı. Ve teslim olmaya mecbur etti. Buraya Rakka sahibi Selamet el-Berkaidi'yi vali tayin etti. Böylece Ebu Tağlib, Diyar-ı Rebia ile Diyar-ı Mudar'ı idaresi altında birleştirdi. Fakat Haleb sahibi Seyfeddüvle'nin oğlu Sa'düddevle Büveyhilere bağlılığını bildirerek Azüzüddevle el-Büveyhi'den yardım istedi. Azüzüddevle, el-Şerif el-Radi'nin babası Ebu Ahmed Tahir'in kumandasında bir ordu gönderdi. Ebu Ahmed uzun çarpışmalardan sonra Harran'ı teslim aldı ve Haleb sahibi Sa'düddevle'ye verdi. Rakka ile Musul'u Büveyhilere bağladı. Böylece Musul Hamdanileri sona erdi.²³

Diyar-ı Mudar ve Haleb sahibi Sa'düddevle 991 yılında ölünce yerine oğlu Ebu'l-Fedail geçti. Sa'düddevle'nin ölümü üzerine Hamdanilere bağlı valiler bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bu sırada Harran valiliği yapan Vessab b. Sabık el-Numeyri de bağımsızlığını ilan etti.²⁴Eserini 991 yılında tamamlayan Mukaddesi, Harran'ın, Eylâ (Kudüs) surları taş işçiliğini hatırlatacak surette, güzel dizilmiş taşlarla inşa edilmiş bir hisar tarafından korunan güzel bir kasaba olduğunu kaydetmiştir. Ayrıca adı bilinmeyen bir su kanalı olduğunu, tarlaların kuyu suyuyla sulandığını, çok çeşitli pamuk yetiştirildiğinden ve tatlı, bal, şarap

22 İbn Kesir, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, Çev. Mehmet Keskin, C.11, Çağrı Yay., İstanbul 1995, 431-433.; Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, 14-15.; İkinci-Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlı'ya Urfa Tarihi*, 87.

23 Ebu'l-Fida, İmadüddin el-Melikü'l-Müeyyed İsmail b. Ali, *Tarihu Ebu'l-Fida*, Tahkik: Mahmud Deyyub, C.I, Beyrut 1997, 451. "Gazanfer", İA., C.4, (1987):730.; M. Sobernheim, "Hamdaniler", İA., C.V/I, (1988):180.; İkinci-Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlı'ya Urfa Tarihi*, 90.

24 Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, 15-16.

küpü, terazi üretiminden bahsetmiştir. Özellikle de Harranlıların terazilerinin doğruluğu konusunda darb-ı meseller söylendiğini ifade etmiştir. Mukaddesî, Harran halkının dini yapısından da bahsetmiştir. Halkın çoğunluğunun inancının paganlığı benimsediğini, sadece şehir yöneticisinin Müslüman olduğunu belirtir. Son olarak kale yapısından bahsederek, birden fazla iç kaleye sahip olduğunu ve bu kalelerde dihkanların (yöneticiler) ikamet ettiğini kaydeder.²⁵

Vessab b. Sabık 1019 tarihinde ölünce yerine oğlu Şebib geçti. Şebib b. Vessâb en-Numeyrî bu sene Araplar ve diğer kavimlerden müteşekkil büyük bir ordu topladı, ayrıca Urfa'daki Rumlardan da yardım istedi. Büyük bir Rum ordusu da onlarla beraber yola çıktı ve Nasruddevle b. Mervân'ın ülkesine yürüdüler, ülkeyi yağmalayıp tahrip ettiler; bunun üzerine İbn Mervân da asker topladı, ayrıca diğerlerinden yardım istedi. Her taraftan yardımcı kuvvetler geldi. İbn Vessâb bu durumu görüp maksadına ulaşamayacağını anlayınca vazgeçip geri döndü.²⁶

1039 yılında Şebib'in ölümünde sonra ise kardeşleri Mutain ile Kavvam Harran'a hakim oldular. 1063 yılında Numeyriler, Fatımi halifeliğinin hakimiyetini tanıdılar. Numeyrilerin Harran üzerindeki hakimiyeti 1081 yılına kadar devam etti. Fakat bir ara Büyük Selçuklu hükümdarı Alpaslan'ın komutanlarından Gümüştekin'in 1066 yılında Urfa'ya saldırmasından sonra Harran'a da hakim olduğunu görmekteyiz.²⁷ 1070 yılında Alpaslan bizzat sefere çıkmış Siverek ve çevresini zapt etmiştir. Bu sırada bir grup Selçuklu askeri Harran ve civarını istila ettiler. Yağma ve tahribatta bulundular. Harran'dan kaçan halk bir süre sonra bir miktar mal karşılığı Sultan ile sulh yapıp savaşmaktan vazgeçtiler.²⁸

1081 yılında Numeyrilerin valisi Yahya b. el-Şatır el-Vessabi'nin yardımı ile Musul ve Halep sahibi Şerefüddeve Müslim b. Kureyş, Numeyroğulları arasındaki anlaşmazlıktan da istifade ederek Harran'ı zaptetti.²⁹ Ardından aynı yıl Selçuklu Sultanı Melikşah'ın generallerinden Hüsrev adlı bir emir Harran üzerine akınlar yaptı. Askerler iki gün atları üstünde kalmışlar ve Hüsrev büyük miktarda ganimetle beraber Harran şehrinin kapısına gelmişti. Şehrin emiri Şerefüddeve Müslim idi. Bu sırada Arap askerleriyle beraber Harran'da bulunan emir Şureh, 2000 atlı ile birlikte Selçuklulara karşı yürüdü. İlk çarpışmada Selçukluları firara mecbur ederek onları takip edip kılıçtan geçirdiler. Esirleri onların elinden kurtardıktan sonra bütün Urfa eyaleti Türk esirlerle doldu.³⁰

Fakat 1083 yılında Şerefüddeve Dımaşk'ı kuşatırken, Harranlılar Kadıları Abdulfettah (Abdulvehhab) b. Celebet el-Harrani ve İbn Utayr e-Numeyri başkanlığında

-
- 25 Mukaddesî, İslam Coğrafyası (*Ahsenü't-Takâsîm*), Çev., D. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul (2015), 150-155, 280.; Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, 145.
- 26 İbnü'l-Esir, *El-Kamil fi't-Tarih Tercümesi*, Çev: A. Özeydin, C.IX, Bahar Yay., İstanbul (1988), 339.
- 27 Gregory Abu'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, Süryaniceden İngilizceye Çev., Ernest A. Wallis Budge, Türkçeye Çev., Ömer Rıza Doğrul, C.I, TTK. Yay., Ankara (1999), 318.
- 28 Ekinci-Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlı'ya Urfa Tarihi*, 121-122.
- 29 İbn Kesir, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, C.12, 251.
- 30 *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Türkçeye Çev., Hırant D. Andreasyan, Notlar, Edouard Dulaurer-Prof.Dr. Halil Yınanç, 3. baskı, TTK Yay., Ankara (2000), 160.

isyan ettiler. Ve şehri Türkmenlerin emiri Çubuk'a teslim etmek istediler. Şerefüddeve bunu duyunca hemen Harran'a döndü. Şehri muhasara edip Ekim ayı başlarında zaptetti. Kadı İbn Celebe'yi iki oğlunu ve Harran halkından 100 kişiyi idam ettirdi. Şehir halkına 100.000 dinarlık büyük bir ceza verdi. 1085 yılında Şerefüddeve öldürülünce Harran'a kardeşi Müeyyedüddeve İbrahim sahip oldu.

1086 yılında Selçuklu sultanı Melikşah Haleb'e gelirken Harran'a uğradı. Şehirde buluna Müeyyedüddeve'nin valisi Muhammed b. Şatır şehri sultana teslim etti. Sultan da Harran'ı Müslim b. Kureyş'in oğlu Muhammed'e verdi. Kızkardeşini de onunla evlendirdi.³¹

1089 yılında Muhammed b. Cehir, Melikşah'ın emriyle Harran'ı Muhammed b. Müslim'in elinden aldı. Bu arada Harran Melikşah'ın naipleri tarafında yönetildi. 1092 yılında Melikşah ölünce yerine geçen oğlu Muhammed Tapar, Muhammed b. Müslim'e eski yeri olan Harran'ı iade etti. 1093 yılında Tutuş, el-Cezire bölgesine geldiğinde Harran'ı Muhammed'in elinden aldı. Urfa ile beraber Bozan'a verdi. Fakat Berkiyaruk ile Tutuş arasındaki mücadelede Bozan, Berkiyaruk'u tutunca 1094 yılında Haleb yakınında Selçuklu beyleri ile yapılan savaşta Tutuş galip geldi. Tutuş, Bozan'ı öldürdü. Bunun üzerine Harran tekrar Tutuş'un eline geçti. O da Harran'a memlûku Karaca'yı naip tayin etti. 1095 yılında Tutuş öldürüldüğünde Harran'da Karaca naip olarak bulunuyordu.³²

Tutuş öldükten sonra oğullarından Rıdvan, Haleb'e sahip oldu. Karaca onun hakimiyetini kabul etmedi. Bunun üzerine Rıdvan Musul sahibi Kürboğa'yı serbest bıraktı. Kürboğa 1096 yılında Harran'ı aldı ve orada yine Karaca'yı vali bıraktı. 1098 yılında Haçlılar Ortadoğu'ya geldikleri sırada Karaca yine vali idi.

İslam dünyasında devam eden iç huzursuzluklar ve karışıklıklar Urfa kontu Baudouin du Bourg'a kendi sınırlarını genişletmek ve Müslüman ülkelerine akınlar yapmak imkanını vermişti. O, doğu Müslümanları ile Suriye bölgesinin bağlantısını kesmek suretiyle haçlı siyasetini desteklemenin ve nihayet kendi metbuu olan Kudüs kralı I.Baudouin'in Filistin ve Suriye'de büyük kuvvetlerle sıkıştırılmasını önlemek gayesinin gerçekleşeceğini düşünüyordu. Bu sebeple iki Müslüman bölgeyi birleştiren yol üzerinde bulunan ve çok müstahkem bir mevki olup Urfa bölgesinin Bizans hakimiyetinde bulunduğu devrede (1032-1094) bile İslam'ın elinden çıkmamış bulunan Harran şehrini ve kalesini ele geçirmeyi hedef edinmesi tabii idi. Çünkü ancak bu suretle Haçlılar için en büyük tehlikeyi teşkil eden Musul-Haleb bağlantısını kesmesi mümkün olabilirdi. Onun bu düşüncesi ve bunu gerçekleştirmek için yaptığı teşebbüs haçlıların daha doğuya doğru ilerlemek ümitlerini en kesin darbeyi vuran ve haçlı-islam münasebetlerinde bir dönüm noktası oluşturan Harran yakınındaki büyük Harran bozgunu ile neticelenmiştir.³³

1104 mayıs ayında Karaca Haçlılarla çarpışmak için Harran'dan çıktığı sırada vekili Muhammed el-İsfehani halkın bir kısmı ile anlaşarak isyan etti. Karaca'nın memlûklarını

31 İbrahim Kafesoğlu Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan *Melikşah*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yay., İstanbul 1973, 80.; Hasan Açıanal, *Urfa Tarihi*, 75.; Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, 15-16.

32 İbn Kesir, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, C.12, 285-287.; Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, 18.

33 Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, C.1, TTK. Yay., Ankara 1990, 87-88.

tutukladı. İçlerinden Cavlı adında birine dokunmayıp onu kumandan tayin etti. Cavlı bir hizmetkarla anlaşarak Muhammed el-İsfehani'yi öldürdü. Şehrin başsız kaldığını gören Urfa'daki Haçlılar, Antakya'daki Bohemund ve Tankred ile kuvvetlerini birleştirerek Harran üzerine yürüdüler. Ve şehri kuşattılar. Bunu duyan Mardin hakimi Artuklu Sökmen ile Musul hakimi Çökürmüş aralarındaki anlaşmazlığı bir tarafa bırakarak kuvvetlerini Re'su'l-Ayn'da birleştirip Haçlılar üzerine yürüdüler. H.9 Şaban 497/ M.7 Mayıs 1104 tarihinde, Harran'ın güneyindeki Belih ırmağı kıyısında yapılan savaşta Haçlılar ağır bir yenilgiye uğradılar. Alınan esirler arasında Urfa kontu II. Baudouin de vardı.³⁴

Bu savaştan sonra Çökürmüş Harran'ı teslim alıp yine eski sahibi Karaca'ya verdi. Buradan aldığı takviyelerle Urfa'yı kuşattıysa da başarılı olamadı. 1105 yılında Anadolu Selçuklu sultanı I. Kılıçarslan bu bölgeye gelince Harran'daki Çökürmüş'ün naipleri şehri ona teslim ettiler. 1107 yılında Kılıçarslan, Çavlı Sakavu'ya yenilip Habur ırmağında boğulunca bunu fırsat bilen Haçlılar yeniden Harran üzerine yürüyüp şehri kuşattılar. Bunun üzerine Ahlat sahibi Sökmen el-Kutbi Türkmenlerden topladığı kuvvetlerle Harran'ın yardımına koştu.³⁵ Haçlılar bu ikinci saldırılarında da başarısız olarak geri çekilmek zorunda kaldılar.

1109 yılında Şerefüddin Mevdud, Musul atabeyi olunca Harran'ı da teslim aldı. Şehri, Mardin sahibi İlgazi'ye bıraktı. 1114 yılında Aksungur el-Porsiki, 1118 yılında İlgazi, 1122 yılında Belek Gazi, 1124 yılında Mardin sahibi Timurtaş, ardından Aksungur el-Porsuki Harran'a sahip oldular. 1126 yılında Aksungur ölünce oğlu İzzeddin Mesud Harran'a sahip oldu. 1127 yılında Mesud'un ölümü üzerine Selçuklu sultanı Mahmud, Musul, Harran ve Haleb'e Kasımüddeve Aksungur'un oğlu İmadeddin Zengi'yi atabey tayin etti.³⁶

İmadeddin Zengi Harran'ı önce Savtegin'e ikta olarak verdi. Fakat onun isyana kalkışması üzerine şehri onun elinden aldı. Harran'ı üs edinerek 1144 yılında Urfa'yı fethetti. Zengi'nin 1146 yılında Ca'ber kalesinde öldürülmesinden sonra Harran, oğlu Musul sahibi Seyfeddin Gazi'nin eline geçti. 1149 yılında Seyfeddin Gazi ölünce yerine kardeşi Kutbeddin Mevdud geçti. Halep naibi Nureddin Mahmud Zengi ile anlaşarak Harran'ı Sincar ile değiş tokuş ettiler. Nureddin Mahmud'un eline geçen Harran'da büyük onarımlar yapıldı. 1114 ve 1157 yıllarındaki şiddetli depremlerden zarar gören kısımlarını ve Büyük Camisi tamir edildi. Harran'ı önce Abdülmelik b. el-Mukaddem'e sonra 1152 yılında Zeyneddin Ali Küçük'e ikta verdi. Nureddin Mahmud 1157 yılında Harran'ı Ali Küçük'ten aldı. Ve kardeşi Nasırüddin Emirhan'a verdi. 1159 yılında kardeşiyle arasının bozulması üzerine yeniden Ali Küçük'e verdi. Ali Küçük Harran'a memlûku Kaymaz'ı naib tayin etti. Birkaç sene sonra Musul sahibi Mevdud, Harran'ı Ali Küçük'ten aldı. Şehre yeni bir naib tayin etti. 1170 yılında Mevdud ölünce, Nureddin Musul'un idaresini düzenlerken yeniden Harran'ı kendi topraklarına kattı. Oraya Kaymaz el-Harrani adlı birini tayin etti. 1174 yılına kadar Harran, Kaymaz tarafından yönetildi. Bu yıl içinde Nureddin Mahmud

34 Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, C.1, 152.; *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, 90,94,95.; Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, 18-19.

35 Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, C.1, 97, 110.; Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, 19.

36 Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, 19-20.

ölünce yeğeni Musul sahibi Seyfeddin Gazi, el-Cezire bölgesini yeniden Musul'a bağladı. Bu arada Harran'ı muhasara etti. Kaymaz'ı şehirde naib bırakmak vaadiyle kandırıp yanına çağırdı ve onu öldürdü. Harran 1180 yılına kadar Seyfeddin'in naibleri tarafından idare edildi. Bu yıl içinde Seyfeddin'in ölümü üzerine yerine kardeşi İzzeddin Mesud geçti. Mesud, Harran'ı Muzaffereddin Gökböri'ye verdi.³⁷

1182 yılında Gökböri'nin Salahaddin Eyyubi tarafına geçmesi üzerine Harran, Eyyubiler devleti sınırları içine katıldı. Salahaddin, 1183 yılı kış aylarıyla, ağır bir hastalığa yakalandığı 1185-1186 yılı kış aylarını Harran'da geçirdi. Burayı el-Cezire ve Musul bölgesinin zaptında üs olarak kullandı. Gökböri zamanında Harran, en parlak devirlerinden birini yaşadı. Şehirde ziraat, ticaret, ilim hayatı gelişti. İmar faaliyetleri hızlandı.³⁸

18 Haziran 1184 yılında Harran'dan geçen Endülüslü seyyah İbn Cübeyr şunları söylemektedir: *"Hiçbir güzelliği bulunmayan öylesine bir kent. Gün boyu gölgeye hasret kalırsınız. Havasını da adından almış. Suyu, soğuk nedir bilmez. Her köşesi öğle güneşinin kavurucu sıcağıyla kaynar. Dinlenecek bir yer bulamazsın; zor nefes alırsın. Çölün ortasına atıvermiş. Medeniyet parıltısı taşımaz. Hiçbir tarafında canlılık ve tazelik bulunmaz.*

...Kentin güneyinde üç fersah uzakta, kutsal bir ziyaret yeri var. Burada bir su kaynağı da bulunmaktadır. İbrahim ve Sare'nin (s.a.) ibadet üzere sığındıkları yer imiş. Adının bereketi ile Allah burayı salih ve zahit kullarının merkezi, temiz gezgin kullarının buluşma yeri yapmış. Bu kişilerden biri olan Şeyh Ebü'l-Berekat Hayyan b. Abdülaziz'le, kendi adıyla anılan mescidinin karşısında görüştük. Bu mescidin kible tarafında yaptırdığı bir zaviyede yaşıyor. Kendisinin yaşadığı yere bitişik olan köşe ise oğlu Ömer'indir.

...Kentte birçok hayır sahibi var. Halkı cana yakın ve ılımlı. Yabancıları severler, fakirlere iyilik yaparlar.

...Bu kentin çok tertipli, üstü ahşap örtülü çarşıları var. Çarşıdakiler hep gölgededir. İçinde büyük bir evdeymiş gibi dolaşırsın. Çarşının her dört yol ortasında yolları birbirinden ayırıyormuş gibi duran, alçıdan yapılmış yüksek, büyük bir kubbesi var. Çarşının bitişiğindeki eski cami çok güzel yenilenmiş.³⁹ Büyük avlusunda, mermer sütunlar üstünde duran üç tane yüksek kubbesi var. Her bir kubbenin altında tatlı sulu bir kuyu mevcut. Yine avluda, biraz büyükçe, dördüncü bir kubbe daha vardır ki, on mermer sütun üzerindedir. Her bir sütunun çevresi dokuz karıştır. Kubbenin ortasında büyükçe mermer bir sütun bulunur; onun da çevresi on beş karıştır. Bu kubbe, Rum yapımıdır. Üst tarafının içi boştur. Doğrusunu Allah bilir, ama burası savaş malzemelerini koydukları bir depoymuş. Caminin tavanı, sıra sıra tahtalar ve kemerlerle kaplı. Tahtalar uzun olup revak genişliğindedir. Genişliği on beş adımdır. Beş revakı var. Çevresi bundan daha geniş

37 İbn Kesir, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, C.12, 534-535.; Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, 20-21.

38 İbn Kesir, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, C.13, 16-18.; Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, 21.

39 Cami olmadan önce Sabiilere ait bir Sin mabediydi. İyaz b. Ğanm, Sabiilerden burayı alıp karşılığında onlara başka bir yer verdi. Ayrıca cami Nüreddin Mahmud Zengî döneminde yenilenmiş ve birtakım eklemeler yapılmıştır. Bkz. Ramazan Şeşen, "Harrân", *DİA*, c. 16, 238-239.

bir cami görmedik. Giriş kapısının da bulunduğu avluya bitişik duvarda on dokuz kapı mevcut. Bunların dokuzu sağda, dokuz soldadır. On dokuzuncusu, hepsinin ortasında büyük bir kapıdır ve kemeri duvarın tepesinden dibine kadar uzanmaktadır. Görünüşü ve konumu çok güzel. Sanki büyük kent kapılarından biri gibi. Bu kapıların her birinin çok güzel işlenmiş ağaç kilitleri vardır ki, süsler saray meclislerinin kapılarındaki tezyinat gibi yerli yerindedir. Caminin yapısının güzelliği ve çevresindeki pazarın düzeni çok hoşumuza gitmişti. Bu düzen, çok az kentte bulunabilirdi. Kentin bir medresesi ile bir hastahanesi var. Büyük bir kent. Surları sağlam ve güçlü. Üst üste sıkıca dizilmiş yontma taştan yapılmış. Cami de aynı sağlamlıkta. Doğu yönünde bir kale var. Kentle kale arasında geniş bir boşluk bulunuyor. Kale aynı zamanda çevresini saran büyük bir hendekle surlardan da ayrılmış durumda. Hendeğin kenarları yığma taşla beslendiğinden onu son derece sağlamlaştırmış. Kale duvarı oldukça muhkem. Kentin, uzak bir kaynaktan çıkıp doğusundan, sur ile kabristan arasından akan bir çayı var. Halk kalabalık, erzak bol ve bereketlidir. Mescitleri çoktur. Kamu hizmeti veren yerler bir kentte olması gereken kadar boldur. Kentin sahibi Muzafferüddin b. Zeynüddin olup Salahaddin'e bağlıdır.

Musul'dan Nasibin'e, oradan da Fırat'a kadar olan bu bölge, Diyar-ı Rebia adıyla bilinir. Güneydeki yoldan, Nasibin'e oradan Fırat'a ve kuzeydeki Amid, Meyyafarikin ve adlarını anamayacağımız Bekiroğulları toprakları ile çevrili olan bu yöredeki hâkimlerin hiçbiri Salahaddin'e karşı değildir. Her ne kadar yönetimde bağımsız iseler de, aslında hepsi Salahaddin'e bağlıdır. Eğer Salahaddin, onlardan yetkilerini almak isterse, Allah'ın izniyle buna gücü yeter⁴⁰

İbni Şeddâd ise Harrân'da 4 medrese olduğunu ve ilkinin Nûrüddîn Muhammed'in ikincisini Şemseddîn Şükayr'ın, üçüncüsünü el-Hâce Sittü'n-Ni'am'ın, dördüncüsünü ise Şemseddîn Ebu Muhammed b. Selâme b. el-Attârîn yaptırdığını nakletmiştir. Ayrıca İbn Şeddâd, iki adet de hankah bulunduğunu belirtmiştir. Hankahlardan birisini Nûreddîn Muhammed, diğerini ise Cemâleddîn Şâzbaht yaptırmıştır. Şehrin bimaristanını ise Erbil valisi Müzafferüddîn yaptırmıştır. Şehrin ziyaret yerleri ise Mescid-iİbrahim ve içinde Hz. İbrahim'in dayandığı rivayet edilen kayanın bulunduğu mescittir.⁴¹

Gökböri'nin 1190 yılında Erbil'e tayin edilmesi üzerine Sultan Salahaddin el-Cezire'de ondan boşalan yerleri yeğeni Takiyüddin Ömer'e verdi. Fakat Takiyüddin 1191 yılında öldü. Bunun üzerine Salahaddin Fırat'ın doğusundaki ona ait toprakları önce oğlu el-Melik el-Efdal'e, bir-iki ay sonra ondan alarak kardeşi el-Melik el-Adil'e verdi.

1199 yılında Mısır ordusunun başında bulunan Melik Efdal, amcasının elindeki Dımaşk şehrini kuşattı. Şehire gelen nehirleri ve erzakları kesti. Kuşatmanın uzaması ve kışa girilmesi el-Adil'in durumunu güçleştirmişti. H.Safer/M.Kasım-Aralık ayı girince Melik Kâmil Muhammed b. Âdil, bir grup Türkmen ve Cezire ile Urfa ve Harran'dan getirdiği

40 İbn Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, Çev. İsmail Güler, Selenge Yay., İstanbul 2008, 179-181.; Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, 145.

41 İbn Şeddâd İzzüddîn, *el-A'lâku'l-ḥaṭîre fî zikri ümerâ'i's-Şâm ve'l-Cezîre* (nşr. Yahyâ Zekeriyâ Abbâre), Dımaşk 1991, c. 2, 42.

askerlerle beraber babası Âdil'in yardımına geldi. O esnada Mısır askerleri dağıldılar. Her biri bir tarafa gitti. El-Efdal da Mısır'a döndü. Melik Âdil, böylece düşmanların tuzağından kurtuldu.⁴²

1192 yılından 1228 yılına kadar Harran önce el-Adil'in, sonra oğulları el-Melik el-Kamil ile el-Melik el-Eşref'in idaresinde kaldı. Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykavus vefat ettikten sonra yerine kardeşi Alaeddin Keykubad b. Keyhüsrev b. Kılıçarslan Anadolu Selçuklu Sultanı olmuştu. El-Melik el-Eşref elçilerini onun yanına gönderdi ve onunla müttefik oldu. Melik Eşref'in doğuya gelmesinin esas sebebi şudur: İmadeddin Zengi Gevaş kalesini Bedreddin Lülü'ye teslim etmişti. Bedreddin Lü'lü kendi elçilerini Muzaffereddin Gökböri'ye gönderdi ve daha önceki yemini ve antlaşmayı hatırlatarak Gevaş kalesi ve etrafının kendisine verilmesini istedi. Fakat Muzaffereddin ona cevap vermedi. Bu sırada Bedreddin Lülü, Halep'teki Melik Eşref'e haber göndererek ondan yardım istedi. Bu yüzden dolayı Melik Eşref H.616/M.1219 yılında Halep'te 1 yıldan fazla kaldıktan sonra askerleriyle beraber doğuya yöneldi ve Harran'da ikamet etmeye başladı.⁴³

H.617/M.1220 yılında Haçlılar, Dimyat'ı kontrolleri altına almışlardı. Sultan Melik Kamil onlara karşı cihada devam etmekteydi. Bu sırada da Melik Eşref de halen Harran'da ikamet etmekteydi.⁴⁴ Bölgedeki hakimiyet mücadelelerine iştirak eden Melik Eşref, Artuklular üzerine bir sefer düzenleyip aynı yıl Harran'dan hareket etmiş, önce Dunaysir'e ardından Mardin'e baskın yapmıştır.⁴⁵ Melik Eşref H.617/1220 yılı kışını Sincar'da geçirdi. Dimyat'ta Müslümanlara karşı işledikleri suçlardan ötürü Melik Eşref bazı cezalar uygulamıştır. Öncelikle Bedreddin Lülü'ye elçilerini göndererek yanında tutsak olarak bulunan İmadeddin b. Meştub'u ondan istedi. Bu elçilikte görevli olan kişi Hacip Ali Musulî idi. O, melik eşrefin en önemli adamlarından biri sayılmaktadır. Hacip daha sonra onu Melik Eşref'in yanına götürdü. Melik Eşref İmadeddin b. Meştub'u hapse attırdı. Ardından Halep ümerasından olan Hüsamedin b. Heşterin'in de onunla olduğu haberini alınca onu da tutuklatarak her ikisinin de Harran'a götürülmesini ve orada ölene kadar kuyuda hapsede atılmalarını istedi. 2 yıl boyunca kuyuda kalan tutsaklar H.619/M.1222 yılında Harran'da ölmüştür.⁴⁶

H.620/M.1223 yılında Melik Eşref, 10 gün Halep'te ikamet etti. Onun isteğiyle Lazkiye kalesinin yıkılma kararı alındı. Daha sonra askerler Lazkiye'ye gidip, kaleyi yıktılar. Bu faaliyetten sonra Melik Eşref, Halep'ten ayrılıp Harran'a döndü.⁴⁷

H.623/M.1226 yılında Melik Eşref, Rakka'da bulunduğu sırada Alaeddin Keykubad'ın Amed'e hareket haberini aldı. Diyarbekir'in muhasarası esnasında Melik Eşref Amed'e askeri yardım göndermiştir. Fakat buna rağmen Alaeddin Keykubad Eyyubi

42 İbn Kesir, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, C.13, 98-99.

43 Cemaleddin Muhammed b. Salim b. Vasil, *Tarih-i Eyyubiyân (Muferricu'l-Kurub fi Ahbari'l-beni Eyyub)*, Mütercim. Perviz Atâbegi, Tahran 1369, 26-27.

44 İbn Vasil, *Tarih-i Eyyubiyân*,69.

45 İbn Vasil, *Tarih-i Eyyubiyân*,72.

46 İbn Vasil, *Tarih-i Eyyubiyân*,76.

47 İbn Vasil, *Tarih-i Eyyubiyân*,137.

askerlerini de yenilgiye uğratmıştır. Bunun üzerine Melik Eşref, Harran'a geri dönmüştür.⁴⁸

Yine H.623/M.1226 yılında Dımaşk sahibi Melik Muazzam, Muzaffereddin b. Zeyneleddin'e bir mektup yazarak birlikte Musul'u muhasara etmek istemiştir. Bu yüzden bu yılın C.evvel'inde/Nisan-Mayıs aylarında Musul'u muhasara etmek için Muzaffereddin Zap suyunu geçti. Bu sırada Musul sahibi Bedreddin Lülü, Melik Eşref'e haber göndererek ondan yardım talebinde bulunmuş ve Musul'a gelmesini istemiştir. Melik Eşref ise bu esnada Rakka ile uğraşıyordu. Bu haber üzerine önce Harran'a gitmiş ardından Düneyser'e askerlerini göndermiştir. Kendisi de Mardin şehrini harap ettikten sonra buradan kardeşi Melik Muazzam'ın yanına Dımaşk'a doğru yola koyulmuş ve H.623 yılı sonuna kadar burada kalmıştır.⁴⁹

H.625/1228 yılında el-Kamil ile el-Eşref arasında yapılan bir anlaşma ile Dımaşk'ın el-Eşref'e verilmesi, buna karşılık onun el-Cezire'deki topraklarını el-Kamil'e bırakması kararlaştırıldı.⁵⁰ El-Kamil 1229 yılında el-Cezire bölgesine yeniden sahip oldu. Aynı yılın sonunda Harezmsah Celaleddin, Moğollardan kaçıp önce Azerbaycan'a gelmişti. Önce Ahlat'a ardından Muş taraflarına yağma faaliyetlerinde bulununca bunu duyan Melik Eşref'e bağlı Harran, Ruha, Suruç ve diğer el-cezire şehirleri bundan korkarak Şam dolaylarına kaçmışlardır. Suruç halkından bir kısmı Münbiç'e ulaştıktan sonra kışın yoğun geçmesi nedeniyle Celaleddin Harezmsah'ın geri döndüğü haberleri geldi⁵¹

Eyyubiler devri boyunca Harran, el-Cezire bölgesinin merkezi oldu. 1235 yılında bir sene kadar Anadolu Selçukluları idaresinde kaldıktan sonra el-Melik el-Kamil tarafından geri alındı. El-Kamil bu sefer şehri oğlu el-Melik el-Salih Necmeddin Eyyub'un idaresine verdi. Bu sıralarda Anadolu Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykavus ile araları açılan Harezmliler, el-Melik el-Salih Necmeddin'in idaresine girmişlerdi. Necmeddin, Harran'ı Harezmlilere ikta olarak verdi. Fakat şehir halkının şikayeti üzerine Haleb Eyyubi hükümdarı el-Melik en-Nasır Salahaddin 1241 yılı başlarında Harran'ı Harezmlilerden geri aldı ve Haleb Eyyubilerine bağladı. 1242 yılında bu hükümdar tarafından Harran'daki vergilerin testişi için gönderilen tarihçi İzzeddin b. Şeddad (ölm.1285) şehrin Tatarlardan önce gelirlerinin çok yüksek olduğunu fakat daha sonra harabeye döndüğünü söylemektedir.⁵²

1260 yılı başlarında Hülagu gelip Harran'ı kuşattı. Bu sırada şehirde Haleb hükümdarı el-Melik en-Nasır Yusuf'un valisi Nasrullah b. Seyyar, kale kumandanı Anteb sahibi Nasırüddin Muhammed b. Hüsameddin bulunuyordu. Şehrin düşeceği anlaşılınca Yusuf b. Hammad el-Harrani ve Ali el-Savrani, Hülagu'nun karargahına gidip aman dilediler. Hülagu bir yarlığ yazıp şehri teslim aldı. Halka dokunmadı ve Harran reisliğine Ali el-Savrani'yi tayin etti. Fakat kale kumandanı direnmeye devam etti. Kalenin bir burcu yıkılınca kaledekiler Ebu'l-Kasım b. el-Şeyh Ebu Bekr b. el-Şeyh Hayat el-Harrani'yi

48 İbn Vasıl, *Tarih-i Eyyubiyân*,192.

49 İbn Vasıl, *Tarih-i Eyyubiyân*,202.

50 İbn Vasıl, *Tarih-i Eyyubiyân*,255.; Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, 24-25.; Önder Kaya, "el-Melikü'l-Eşref, Musa", *TDVİA.*, C.29, Ankara (2004):65.

51 İbn Vasıl, *Tarih-i Eyyubiyân*,255.; Kaya, "el-Melikü'l-Eşref, Musa", 65.

52 Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, 24-25.

gönderip Hülagu'dan aman dilediler. Hülagu kaledekilere aman verdi. Teslim alınca kaleyi ve şehrin surlarının şerefelerini tahrip ettirdi. Aynı yıl için Moğollar, Filistin'in Ayn-ı Calut mevkinde Memlûklara yenildi. Memlûklarda bu arada Sultan değişikliği olmuş ve Baybars iktidara geçmişti. Ondan çekinen Akkuş el-Berli adlı Memlûk emiri Haleb'e kaçtı. Birecik ve Harran'ı ele geçirerek Harran'a bir vali tayin etti. Bunu öğrenen Baybars Haleb üzerine harekete geçti. Akkuş el-Berli bu yüzden Harran'a kaçtı. Mayıs 1262 tarihinde Sincar yakınında Moğollara yenilinceye kadar Harran onun elinde kaldı. Akkuş'un yenilmesi üzerine Moğollar Harran'a döndüler. Halkın çoğu şehri terk ederek Dımaşk, Haleb, Mardin, Musul ve Urfa gibi çevre şehirlere kaçtılar.⁵³

H.670/M.1271 yılında Baybars, kumandanlarından Alaeddin Taybars'ı Haleb'e naib tayin etti. Bu kumandan ve İsa b. Mühenna, Harran ve Urfa şehirlerine gönderildi. Pekçok Tatar öldürüldü ve Harran Moğollardan geri alındı. Harran'da bulunan 80'den fazla Moğol askeri teslim oldu. Taybars içlerinden birini şehirde naib tayin etmek istedi. Onlardan cevap alamayınca Haleb'e döndü. Daha sonra Harran'da esir alınan Tatarların birlikte Şam'a götürülmüştür.⁵⁴ Ertesi yıl Moğollar tekrar Harran ile Urfa'yı aldılar ve Birecik'e kadar ilerlediler. Fakat Birecik'te yenilip geri döndüler. Harran'ı ellerinde tutamayacaklarını anlayınca şehrin önemli ustalarını ve kalan zenginliklerini Mardin ve diğer şehirlere taşıdılar. Halkın kalan kısmı Dımaşk ve Haleb'e kaçtı. Moğollar Harran'ın camisini tahrip edip surlarının kapılarını taşla ördüler. Harran'ı bir harabeye çevirip gittiler.

Harran bundan sonra Memlûklar ile Moğollar arasında bir savaş alanı olduğu için buradaki ziraatte mahvoldu. Bu işi yapacak olan halk da kalmadı.

İlhanlıların 1335 yılında yıkılmasından sonra Memlûklar güneydoğu Anadolu bölgesindeki nüfuslarını arttırdılar. Timur'un Ortadoğu seferi sonucu 1400 yılında Harran Timur'un hakimiyetine girdi. Timur'un bölgeden ayrılmasından sonra Dögerlerin reisi Dımaşk hoca bölgede söz sahibi oldu. Dımaşk hocanın 1404 yılında öldürülmesi üzerine bölge yeniden Memlûklara bağlandı. 1406 yılından sonra Harran, Memlûklar, Karakoyunlular sonra da Akkoyunlular arasında el değiştirdi.

1516 yılında Osmanlı hakimiyetine giren Harran, harabe halindedir. 1518 yılında yapılan tahrir göre Harran küçük bir köydür. Harran, Rakka eyaleti dahilinde genel olarak bir kaza şeklinde idare edilmişse de, kaza merkezi çok defa başka bir yerde olmuştur. Nitekim 19. yüzyılın sonlarında Harran kazasının merkezi Akçakale'nin (Tell-Ebyad) güneybatısında (şimdi Türkiye hududları dışında) Tell-Arus mevkiinde bulunmaktadır. Daha sonra Harran kazası Akçakale adını almış ve merkezi Bağdad demiryolu üzerinde bir istasyon olan Akçakale'ye nakledilerek, Harran buraya bir nahiye olarak bağlanmıştır. 1987 yılında ilçe haline getirilmiştir. 1518'de nüfusu 250 ile 280 kişidir. 1945 yılı nüfus sayımına göre nüfusu, 748, 2000 yılı nüfus sayımına göre ise 13.428, 2007 yılı nüfus sayımına göre

53 Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, 27-28.

54 Takiyüddin Ebi'l-Abbas Ahmed b. Ali b. Abdilkadir el-Makrizi, *Kitabu's-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*, Tah. Muhammed Abdulkadir Ata, C.2, Daru'l-Kutubi'l-İlmiye, Beyrut/Lübnan 1997, 77.

58.734'tür.⁵⁵

KAYNAKÇA

Abu'l-Farac, Gregory (Bar Hebraeus), Abû'l-Farac Tarihi, Süryaniceden İngilizceye Çev., Ernest A. Wallis Budge, Türkçeye Çev., Ömer Rıza Doğrul, C.I, TTK. Yay., Ankara 1999.

Açanal, Hasan, Urfa Tarihi (M.Ö. 2000-M.S. 1400), Şurkav Yayınları-17, Ankara 1997.

Apak, Adem, "Fetihten Emevilerin Sonuna Kadar Harran", I. Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu, 28-30 Haziran 2006, C.I, Şanlıurfa 2006.

Aslan, Ahmet, Abbasîlerin İlk Döneminde Harran (Diyâr-I Mudar)'da Edebiyat Çevresi Ve Dönemin En Meşhur Üç Şairi, I. Uluslararası İslâm Tarihi ve Medeniyetinde Harran Sempozyumu (5-6-7 Mayıs 2017) Tebliğler, Şanlıurfa 2017.

el-Belâzurî, Fütûhu'l-Büldân, Çev., Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002.

Cancik, Eva -Kirschbaum, Asurlular (Tarih, Toplum, Kültür), Çev. Aslı Yarbaş, İlyaz İzmir Yayınevi, İzmir 2004.

Çelik, Bahattin, Arkeolojide Urfa, Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müd. Yay., İstanbul 2008.

Darkot, Besim, "Harran", İA., C.5/1, s.300.

Demirkent,,Işın Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118), C.1, TTK. Yay., Ankara 1990.

Diakov, V. -S. Kovalev, İlkçağ Tarihi 1, Ortadoğu, Uzakdoğu, Eski Yunan, Çev. Özdemir İnce, V Yay., Ankara 1987.

Ebu'l-Fida, İmadüddin el-Melikü'l-Müeyyed İsmail b. Ali, Tarihi Ebu'l-Fida, Tahkik: Mahmud Deyyub, C.I, Beyrut 1997.

Ekinci, Abdullah-Kazım Paydaş, Taş Devrinden Osmanlı'ya Urfa Tarihi, Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yay., Şanlıurfa 2008.

"Gazanfer", İA., C.4, s.730.

Güler, Selahaddin E. "Şanlıurfa'nın İlçeleri", Her Yönüyle Şanlıurfa 97 İl Yıllığı, Şanlıurfa 1997.

Günaltay, Şemseddin, Yakın Şark II, En Eski Çağlardan Ahamenid'ler İstilasına Kadar, Ankara 1987.

Işıltan, Fikret, Urfa Bölgesi Tarihi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1960.

İbn Cübeyr, Endülüsten Kutsal Topraklara, Çev. İsmail Güler, Selenge Yay., İstanbul 2008.

İbnü'l-Esir, El-Kamil fi't-Tarih Tercümesi, Çev: A. Özaydın, C.II, Bahar Yay.,

55 Besim Darkot, "Harran", 300.; Selahaddin E. Güler "Şanlıurfa'nın İlçeleri", *Her Yönüyle Şanlıurfa 97 İl Yıllığı*, Şanlıurfa 1997, 39-40.; Şanlıurfa Kültür ve Turizm Rehberi, Şanlıurfa İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yay., Şanlıurfa 2008, 276.

İstanbul 1988.

İbn Kesir, El-Bidaye ve'n-Nihaye, Çev. Mehmet Keskin, C.11, Çağrı Yay., İstanbul 1995.

İmam Şiblî, Hazreti Ömer, çev., Fatih Güngör-Beyhan Demirci, M.Sait Konar, Timaş Yay., İstanbul 2004.

Kafesoğlu İbrahim, Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yay., İstanbul 1973.

Mukaddesî, İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm), Çev., D. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2015.

Özfirat, Aynur, Eskiçağ'da Harran, Arkeoloji ve Sanat Yay., 2.baskı, İstanbul 2005. Sobernheim, M., "Hamdaniler", İA., C.V/I, s.180.

Strange, Guy Le, Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya) İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar, Ter. Dr. Adnan Eskikurt-Doç.Dr. Cengiz Tomar, Yeditepe Yay., İstanbul 2015.

Şanlıurfa Kültür ve Turizm Rehberi, Şanlıurfa İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yay., Şanlıurfa 2008.

Ülken, Hilmi Ziya, Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü, İstanbul 1935.

Şeşen, Ramazan, "Harrân", DİA, c. 16, 238-239.

Şeşen, Ramazan, Harran Tarihi, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1993.

Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), Türkçeye Çev., Hırant D. Andreasyan, Notlar, Edouard Dulaurer-Prof.Dr. Halil Yınanç, 3. baskı, TTK Yay., Ankara 2000.

Üçok, Bahriye, İslam Tarihi Emeviler-Abbasiler, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay. Ankara 1968.

Wellhausen, Julius, Arap Devleti ve Sükutu, Çev. Fikret Işıltan, Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1963.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbasiler Devrinde Urfa ve Çevresi", Makaleler, C.3, Yay. Haz., E.Semih Yalçın, Selçuk Duman, Berikan Yay., Ankara 2007, s.393-394.